

Priestorová polarizácia spoločnosti s detailným pohľadom na periférne regióny Slovenska*

MARIÁN HALÁS**

Přírodovědecká fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc

The Spatial Polarisation of Society with a Detailed Review of Peripheral Regions in Slovakia

Abstract: The spatial polarisation of society is open to various research perspectives. It takes several forms and involves various epiphenomena. Consequently, it is the subject of research interest to scholars in various fields, especially sociologists, economists, regionalists, and regional geographers. The article focuses on selected aspects of peripherality and peripheral regions. The first part is devoted to the theoretical aspects of the polarisation of society, developmental interactions between the centre and the periphery, the relationship between peripherality and levels of hierarchy, peripherality and time, and the primary criteria of peripherality in inland and borderland regions. The second part applies theoretical-methodological findings to regions of Slovakia using selected quantitative methods. The author attempts to describe peripherality in multidimensional terms, and to identify the interconnections between various types of peripherality. Based on detailed statistical data on municipalities, he uses a broad range of indicators divided into four groups: human resources, economic potential, personal amenities, and access to centres. In conclusion the author identifies and categorises the peripheral regions of Slovakia and notes the existence of peripherality at regional and local levels.

Keywords: spatial polarisation, peripheral region, categorisation of peripheries, regional sociology, social geography, Slovakia.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 2: 349–369

Úvod

Priestor, v ktorom sa pohybuje človek, je poskladaný z veľkého množstva partiálnych častí, pričom ich rôznorodosť spôsobuje, že jeho poznávanie je nesmierne zaujímavou, vzrušujúcou a nikdy sa nekončiacou záležitosťou. Okrem

* Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVT-20-016704.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. RNDr. Marián Halás, Ph.D., Katedra geografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, třída Svobody 26, 771 46 Olomouc, e-mail: marian.halas@upol.cz.

priestorovej zložky je možné skúmať aj zmeny v čase, ktoré sú hlavne u socio-geografických prvkov pomerne dynamické. Jednou z kľúčových úloh je identifikácia a poznávanie faktorov, ktoré ich spúšťajú, sú teda generátorom týchto zmien.

Ak by sme brali do úvahy človeka ako jednotlivca, jeho priestorové správanie je ovplyvňované dominantne jeho vlastnou individuálnou potrebou a snahou o optimalizáciu vlastnej priestorovej lokalizácie (resp. priestorového pohybu), ktorá je do značnej miery daná ekonomickou výhodnosťou tejto lokalizácie. Preto ako dôsledok nerovnomerného ekonomického rozvoja prichádza k (selektívnej) emigrácii z ekonomicky menej vyspelých oblastí do oblastí ekonomicky vyspelejších a následnej priestorovej polarizácii spoločnosti (platí to aj opačne – migrácie sú príčinou a zároveň aj generátorom priestorovej polarizácie).

Príspevok sa bude venovať problematike periférnosti a bude pozostávať z dvoch základných častí. Úvodná časť je výrazne teoretická a zaoberá sa teoretickými aspektmi výskumu polarizácie spoločnosti, špeciálne výskumu vzťahu centrum–periféria a výskumu periférnych oblastí. Druhá časť aplikuje pomocou zvolených kvantitatívnych metód teoreticko-metodologické poznatky na územie Slovenskej republiky a jej finálnym výsledkom je identifikácia a kategorizácia periférnych území Slovenska a poukázanie na periférnosť na regionálnej aj lokálnej úrovni.

1. Teoreticko-metodologické aspekty výskumu periférnych oblastí, resp. výskumu vzťahu centrum–periféria

Rozvrstvenie a vzťah centrum–periféria (na medziregionálnej úrovni) existoval a bude existovať vždy, aj v období socializmu a silnej nivelizačnej politiky, kedy boli medziregionálne rozdiely až neúmerne spôsobom potláčané. Aj keď začiatkom 90. rokov 20. storočia boli regionálne disparity stále veľmi malé, v priebehu transformačného obdobia začínajú postupne narastať, stále výraznejšie sa kryštalizuje socio-ekonomická polarizácia priestoru. V počiatočnom štádiu transformácie ešte neboli periférne regióny dlho predmetom pozornosti a zostávali v tieni výskumu všetkých ostatných foriem transformačných procesov. Do centra záujmu sa na Slovensku dostali až koncom 90. rokov ako reakcia na prudké zvýrazňovanie regionálnych disparít. Najprv boli objektom výskumu hlavne u sociológov, ktorí sa špecializovali dominantne na jednu z foriem periférnosti, a to sociálnu periférnosť [Gajdoš 1993; Faltán, Gajdoš, Pašiak 1995a, 1995b]. Väčšina analýz však zostávala na úrovni okresov, na Slovensku doteraz nebola spracovaná štúdia pre územie celej republiky, ktorá by identifikovala periférne regióny až na úrovni obcí (teda na lokálnej úrovni). V Českej republike zaznamenávame jediné celorepublikové vyčlenenie periférie na nižšej ako okresnej úrovni [v práci Musila – Musil 1988: 71], ktoré bolo opakovane publikované v pôvodnej podobe [Horská, Maur, Musil 2002: 273].

V prvej fáze po liberalizácii zo začiatku 90. rokov 20. storočia prichádza k vertikálnej sociálnej stratifikácii spoločnosti (diverzifikácia obyvateľstva podľa príjmu a formovanie rozdielnych sociálnych vrstiev), ktorá v súčasnosti zodpovedá stavu adekvátnemu stupňu vývoja postsocialistického socio-ekonomického transformačného procesu. Na Slovensku sa postupne vytvorili výrazne diferencované sociálne vrstvy (vrátane vyšších vrstiev, ktorých ekonomický rast prebiehal na hrane zákona). Dôležitou ale zostáva otázka, ako sa vertikálna sociálna stratifikácia obyvateľstva premieta do horizontálnej (priestorovej) sociálnej diferenciácie spoločnosti. K tej prichádza až v druhej fáze s určitým časovým posunom a zároveň diferencované v rôznych priestorových mierkach. Výskum tejto problematiky vo vnútroštátnom priestore je možný na úrovni narastania socio-ekonomických rozdielov medzi regiónmi (vznik regionálnych disparít), lokálnej úrovni, ale aj na intraurbánnej (príp. intrarurálnej) úrovni pri diferenciácii lokalizácie obyvateľstva a separácii vyšších spoločenských vrstiev (zatiaľ najviac v rámci urbánneho a suburbánneho priestoru) a rovnako pri separácii najnižších spoločenských vrstiev – až ich getoizácii (v urbánnom priestore zatiaľ menej, prejavuje sa hlavne v periférnych vidieckych častiach, najčastejšie v podobe rómskych osád).

Definovať periférny región nie je vôbec jednoduchá záležitosť, hlavne ak chceme dodržať základné pravidlo korektnej definície: definícia je teoretická konštrukcia, ktorá musí byť vnútorne konzistentná, to znamená, že sa nesmie vyskytnúť prípad, ktorý by správnosť tejto definície poprel (región je pritom definovaný ako ohraničený priestor vymedzený na základe stanovených kritérií). Vychádzajúc z toho je možné periférne regióny definovať len na základe interakcie s centrálnymi (jadrovými) regiónmi, napr. pomocou vzdialenosti, resp. dostupnosti centier (čím väčšia vzdialenosť, tým menšia interakcia). Keďže je to periférny región, musíme ale napriek definícii zohľadniť aj iné kritériá (nielen priestorové). Konkrétne prípady periférnych regiónov, ktoré sa môžu v praxi vyskytnúť, sú ovplyvnené napr. prírodnými bariérami, človekom vytvorenými (fyzicky existujúcimi aj administratívnymi) bariérami, príp. nepriaznivými sociálnymi a ekonomickými ukazovateľmi. Zároveň periférie nie je možné vnímať ako jednoliatu skupinu zaostávajúcich regiónov a je nutné medzi nimi rozlišovať mieru ale aj charakter periférnosti. V intenciách tohto prístupu hovorí Leimgruber o štyroch základných typoch periférnosti: geometrickej (teda priestorovej), sociálnej, ekonomickej a ekologickej, pričom každú z nich je možné identifikovať pomocou inej skupiny ukazovateľov [Leimgruber 1994: 8–11].

1.1 Vzťah centrum–periféria a mierka

Analýza interakcií centrum–periféria patrí k základným smerom výskumu socio-geografických a regionálnych štúdií. Je nesmierne variabilná a môžeme ju skúmať v niekoľkých hierarchických úrovniach (mierkach). V generalizovanej podobe je ich možné roztriediť do troch základných kategórií:

(1) Globálna a nadnárodná úroveň (makroúroveň):

- pozícia štátov (centrálna–periférna), resp. zoskupení štátov v rámci sveta
- pozícia štátov v rámci kontinentov
- pozícia „priestorovo väčších“ regiónov v rámci kontinentov

(2) Regionálna úroveň (mezoúroveň):

- pozícia regiónov v rámci štátov
- pozícia mikroregiónov v rámci „priestorovo väčších“ regiónov

(3) Lokálna úroveň (mikroúroveň):

- pozícia obcí v rámci regiónov alebo mikroregiónov
- pozícia zón v rámci intraurbánnych a intrarurálnych štruktúr

Model centrum–periféria preto môže viesť k zisteniu a uchopeniu globálnych, regionálnych aj lokálnych (globálnych aj vnútroštátnych) vzťahov závislosti. Navyše na základe takejto zjednodušenej klasifikácie prichádza k prelínaniu jednotlivých úrovní. To znamená, že v centrálnom priestore na makroúrovni môžeme identifikovať centrum a perifériu na mezoúrovni (to isté v periférnom priestore na makroúrovni), alebo v centrálnom priestore na mezoúrovni centrum a perifériu na mikroúrovni (to isté v periférnom priestore na mezoúrovni). Tak sa dostávame k faktu, že aj periférne územia môžu mať svoje centrá a centrálna územia môžu mať svoje periférie [Hurbánek 2004: 105].

Pri hodnotení špecifik vzťahu centrum–periféria hovorí Hampl o relatívnej kontinuite v zmenách miery polarizácie [Hampl 2000b: 241]. Tento fakt vyriešil Wallerstein pri podrobnej analýze ekonomickej polarizácie spoločnosti zavedením akejsi „prechodnej“ kategórie – semiperiférie [Wallerstein 1979: 95–118]. Kontinuita na najnižšom stupni polarizácie je niektorými autormi doplnená ešte o marginálne regióny. Andreoli považuje periférne regióny za regióny na okraji systému, ale s centrom sú v rámci tohto systému prepojené prostredníctvom vnútorných väzieb a interakcií, kým marginálne regióny sú už mimo systému a s okolím nemajú žiadne interakcie – nepodarila sa im integrácia do systému [Andreoli 1992: 38–39]. V tomto zmysle by sme mohli hovoriť o hierarchii: centrum–semiperiféria–periféria–marginálny región. Podľa znenia definície od Andreoli sa marginálne regióny v našich podmienkach prakticky nevyskytujú (aby boli úplne mimo humánno-geografického systému, museli by byť dlhodobo bez kontaktu a prístupu akéhokoľvek obyvateľstva). Preto aj prevažná väčšina európskych autorov považuje termíny periférny a marginálny za totožné (synonymá).

Priestorové riešenie problematiky periférnosti regiónov (geometrická alebo priestorová periférnosť) bolo doteraz vo výraznom tieni ekonomického a sociálneho prístupu (ekonomická a sociálna periférnosť). Leimgruber tvrdí, že k myšlienkam geometrickej periférnosti majú najbližšie práce rozvíjajúce lokalizačnú teóriu – Thünenov alebo Alonsov model, príp. Christallerova teória centrálnych miest [Leimgruber 1994: 9]. Všetky modely lokalizačných teórií vychádzajú z obmedzeného počtu vstupných ukazovateľov, pričom skutočný priestor sa „vďaka“ nespočítateľnému množstvu merateľných aj nemerateľných ukazovateľov môže

správať odlišne. Počet ukazovateľov (resp. pridelenie im adekvátnej váhy) sú výrazným limitujúcim faktorom aproximácie reálneho priestoru.

Mesto a zákonitosti jeho priestorového usporiadania sa stávajú stále častejším cieľom pozornosti a neustále narastá počet štúdií venujúcich sa problematike intraurbánnych štruktúr [napr. Bezák 1987, 1988; Matlovič 2004; Ondoš, Korec 2006]. Napriek tomu však stále zostávajú kľúčové regionálne štúdie hlavne zamerané na vývoj, hierarchizáciu a priestorovú diferenciáciu centier. Kým v intraurbánnom priestore je nutné obmedziť sa len na určitú (urbánnu) časť organizácie spoločnosti (a maximálne posúdiť vplyv mesta na rurálny priestor), regionálna úroveň nám môže priblížiť komplexný pohľad na usporiadanie spoločnosti, vrátane jej jednotlivých zložiek (alebo prvkov) a vzťahov medzi nimi. Zároveň je tu poskytnutý väčší manévrovací priestor pre syntézu a zovšeobecňovanie poznatkov [čo napr. využíva Hampl 2005: 31–33]. Podľa Hamplových poznatkov bola na konci industriálneho obdobia k dosiahnutiu autonómnej regionálnej pôsobnosti nevyhnutná väčšia populačná i ekonomická „veľkosť“ než v období počiatkov. Súbor autonómnych regionálnych stredísk sa v priebehu modernizačného štádia zužoval. Vedľa prehlbovania veľkostnej diferenciácie miest a formovania rádo vo vyššej hierarchie metropolitných areálov dochádzalo i k umocňovaniu hierarchizácie regionálnych stredísk.

Vyčlenenie základných kategórií vzťahu centrum–periféria (podľa mierky) je nutné vnímať aj v intenciách praktického riešenia problematiky tohto vzťahu, t. j. z hľadiska inštitúcií, ktorým pripadajú kompetencie v jednotlivých hierarchických úrovniach. Mikroúroveň spadá pod inštitúcie a organizácie na nižšej ako národnej úrovni, najčastejšie pod samosprávu (regionálnu, vo výnimočných prípadoch aj lokálnu); mezoúroveň majú na starosti národné (v zmysle štátu) inštitúcie a organizácie; makroúroveň nadnárodné inštitúcie a organizácie.

So zvyšujúcou sa digitalizáciou sa samozrejme modelovanie priestoru podstatne spresňuje, preto badať určitý posun od nepriestorového k priestorovému riešeniu problematiky periférnosti. V praktickom riešení problematiky však stále výrazne dominuje hlavne ekonomické (prípadne sociálne alebo ekologické) hľadisko. Je tomu tak väčšinou na všetkých úrovniach. V Európe to môžeme jednoznačne dokumentovať na makroúrovni, keď Európska únia diferencuje regióny NUTS II hlavne na základe ekonomických ukazovateľov. Pridelovanie dotácií v rámci hlavného toku financií (Cieľ 1) prebieha na základe regionálne určovaného HDP/obyv. (musí byť pod 75 % priemeru EÚ), čo môže viesť (a v skutočnosti aj vedie) u jednotlivých štátov k členeniu na regióny NUTS II nie na základe objektívnych ukazovateľov (teda nie na prirodzené regióny), ale na základe „správne zvolenej stratégie“ (aby objem dotácií pre štát bol čo najvyšší).

1.2 Vzťah centrum–periféria a čas

Geografický priestor ako celok, aj každý región ako jeho podmnožina, nie sú statické prvky. Okrem priestorového hľadiska je dôležité preto pri výskumoch zohľadniť aj ukazovateľ času. Jeho význam pri analýze vzťahu centrum–periféria je jednoznačný, čo možno dokumentovať na príklade Slovenska a rozdielneho vývoja jeho regiónov (horizontálna stratifikácia, narastanie regionálnych disparít). Periférnosť odráža asymetrické vzťahy a nerovnomernosti medzi (resp. vnútri) sociálnymi a regionálnymi systémami. Vzhľadom k tomu, že tieto systémy a na ne viazaná polarita centrum–periféria nie sú statického typu, možno z vývojového hľadiska identifikovať periférie s odlišnou mierou stability a s odlišným potenciálom premien v ich postavení [Havlíček, Chromý, Jančák, Marada 2005: 15]. Podrobnejšie sa úlohou času v socio-geografickom výskume zaoberal Žigrai, ktorý ho považuje za jeden z najdôležitejších činiteľov organizácie spoločnosti [napr. Žigrai 1999]. Na základe vývoja regionálnej polarizácie boli vyčlenené štyri abstraktné typy vývoja vzťahu centrum–periféria [Havlíček, Chromý 2001: 4–5]:

- (a) *Narastajúca polarizácia*: asi najčastejšie vyskytujúci sa typ, kedy v priebehu vývoja dochádza k prehĺbovaniu asymetrie medzi centrom a periferiou, je takmer bez zásahov štátu, intenzita môže byť zosilňovaná aj stúpajúcim vplyvom globalizácie, kedy rastie význam metropolitných a dominantných centier.
- (b) *Stagnujúca polarizácia*: je možná predovšetkým v plánovaných ekonomikách s „umelým“ udržovaním rovnosti všetkých regiónov, ale i v oblastiach, kde centrá doteraz nezískali významnejšie postavenie.
- (c) *Ubúdajúca polarizácia*: význam periférnych regiónov neustále rastie, z politického aj ekonomického hľadiska sú permanentne zvýhodňované, prejavuje sa veľkými štátnymi investíciami do týchto regiónov, budovaním komunikačnej infraštruktúry.
- (d) *Nivelizujúca polarizácia*: rozloženie obyvateľov, aktivít a kapitálu je také vyrovnané, že predchádzajúca polarizácia sa stráca, vyžaduje až neúnosný vstup štátu, tento typ je skôr teoretickým variantom, jeho reálna existencia je menej častá.

Vo výnimočných prípadoch sa môže vplyvom vonkajších zásahov pozícia centrálnych a periférnych regiónov vymeniť. Spravidla sú tieto situácie spájané s budovaním infraštruktúry, a to hlavne dopravnej, kedy regióny, mestá a obce lokalizované na nových hlavných dopravných ťahoch dostávajú nový impulz rozvoja. Na Slovensku môže byť príkladom zmena v hierarchizácii miest pri dvojiciach Modra–Pezinok, Rajec–Žilina, Kežmarok–Poprad alebo Levoča–Spišská Nová Ves. Na rozdiel od budovania dopravných spojení a koridorov bývajú priame investície do parciálnych (výrobných) odvetví rizikovejšie a nie vždy sú zárukou dlhodobého rozvoja (napr. z histórie známa neúspešná lokalizácia priemyselných závodov do periférnych regiónov v západnej Európe – tzv. „katedrály v púšti“).

Vývoj vzťahu centrálnych a periférnych regiónov v čase a úlohu difúzných procesov v priestorovom rozvoji môžeme vyjadriť pomocou tzv. teórie hierar-

chie reality [vývoj, štruktúru a teóriu hierarchie reality detailne rozoberá Hampl 2000a: 53–91]. Zdôrazňuje sa v nej vytváranie stále nových nositeľov diferenciácie, zatiaľ čo u vývojovo nižších javov dochádza prostredníctvom difúzných procesov k postupnému poklesu (medziregionálnych) rozdielov. Regióny s vyšším invenčným potenciálom sa tak stávajú motorom rozvoja, ktorý sa prenosom nových myšlienok, preberaním a napodobňovaním nových technológií môže pri optimálnych podmienkach pomerne rýchlo šíriť do ostatného priestoru.

Celkovo možno konštatovať, že existencia centrálnych a periférnych regiónov (a ich časový vývoj) sa nedá považovať za negatívum. Naopak, je to jav úplne prirodzený, nie je možné, aby sa územia s rozdielnymi prírodnými a historickými predpokladmi a potenciálom správali homogénne. Bolo by to realizovateľné len pomocou silného nivelizačného pôsobenia a umelých zásahov, ktoré však môžu deštruktívne zasiahnuť do prirodzeného konkurenčného prostredia. Tým by prišlo k zaostávaniu celkového socio-ekonomického vývoja, celé územie by de facto malo tendenciu stať sa perifériou na vyššej hierarchickej úrovni (napr. nivelizačná politika počas socializmu nás ako krajinu vzhľadom k západoeurópskym štátom posúvala smerom k vyššiemu stupňu ekonomickej a sociálnej periférnosti).

1.3 Vnútorne a prihraničné periférne regióny

Ak berieme do úvahy štandardné rozdelenie priestoru centrum–periféria a uvažovali by sme len o uzavretom prostredí jedného štátu, pohraničie by patrilo medzi periférne regióny. Dopadlo by to tak pri abstraktnej aproximácii len pri použití priestorového kritéria (geometrická alebo priestorová periférnosť), ale aj pri identifikácii ostatných foriem periférnosti (ekonomická periférnosť, sociálna periférnosť a pod.). Hodnotenie regiónov ale nesmie byť obmedzené len vzhľadom na uzavretý priestor, albertovskí geografi zaoberajúci sa periférnymi regiónmi hovoria o jeho viazaní na dve základné hierarchické úrovne [Havlíček, Chromý 2001: 6–7]:

- (a) *vyššia/vonkajšia* – poloha a kvalitatívne-významové postavenie mikroregiónu v rámci krajiny, resp. v makroregióne (s ohľadom aj na zahraničie),
- (b) *nižšia/vnútorne* – vnútorná diferenciácia mikroregiónu v zmysle polarity jadra (strediska) a periférie (zázemia); zonácia podľa úrovne tejto polarity.

Vo vnútroštátnom priestore majú najväčšiu tendenciu k periférnosti hlavne oblasti na okrajoch nodálnych (spádových) regiónov, teda tie, ktoré sú najvzdialenejšie od regionálnych centier a samé si nedokážu nájsť vlastný impulz rozvoja. V členitom priestore (ako napr. na území Slovenska) ide spravidla o oblasti, ktoré sú v blízkosti komunikačnej bariéry, najčastejšie v podobe pohoria. Bariéry všeobecne sú dôležitým generátorom limitujúcim rozvoj regiónov, môžu brániť alebo prekážať formovaniu a existencii priestorových kontaktov a väzieb. Priestor v tesnej blízkosti takejto bariéry má podstatne väčšiu náchylnosť stať sa pe-

riférnym. Bariéry limitujúce priechodnosť a rozvoj regiónov môžu byť prírodné alebo umelé. Medzi prírodné patria v našich podmienkach najmä hrebene pohorí a väčšie vodné toky. Najtypickejším prípadom umelých bariér sú štátne hranice, ale môže nimi byť napr. aj areál vojenských výcvikových priestorov a pod. Dlhodobé pôsobenie prírodných bariér spôsobuje, že tieto vo veľkom množstve prípadov slúžili ako vodiace prvky k priestorovej organizácii územia, pomocou nich sa formovali regióny a štátne útvary a dnes zastávajú funkciu štátnych hraníc (čiže umelo vytvorených bariér – ale na prirodzenej báze).

Na základe teoretických poznatkov možno konštatovať, že na posun k periférnosti (resp. opačným smerom) vplývajú v prihraničných regiónoch dva dominantné faktory [Halás 2005b: 206–207]:

(a) Stupeň priepustnosti (príp. bariérovosti) hranice

Stupeň priepustnosti (príp. bariérovosti) štátnej hranice je jeden z najdôležitejších faktorov determinujúcich vývoj prihraničných regiónov. V prípade, že je hranica uzavretá, je priestorový vývoj v pohraničí výrazne obmedzený. Obce sa nemôžu rozvíjať vo všetkých smeroch priestoru ako vnútroštátne regióny, ale ich vývoj, formovanie vzťahov a väzieb (dochádzka do zamestnania, do škôl, za službami, migračné väzby, možnosť podnikateľských aktivít) sú limitované len v niektorých smeroch – k vlastným regionálnym centrámi. Navyše, v pohraničí je reálny predpoklad, že hierarchická úroveň regionálnych centier v dosahu prihraničných obcí je nižšia v porovnaní s hierarchickou úrovňou regionálnych centier vo vnútroštátnom regióne.

(b) Veľkostná štruktúra a priestorové rozloženie regionálnych centier z oboch strán hranice

Skutočnosť, že štátna hranica je otvorená, nie je jediným faktorom prirodzeného vývoja prihraničných regiónov. Ten je ovplyvnený aj veľkostnou štruktúrou a priestorovým rozložením centier z druhej strany hranice. Relevantná je hlavne ich vzdialenosť (alebo dostupnosť) od hranice, resp. kvalita ich dopravného prepojenia s prihraničnými obcami hodnotenej krajiny. V tomto prípade je veľmi dôležitá funkcia času. Hranica síce môže byť v súčasnosti otvorená, ale ak v histórii bola dlhodobo uzavretá, z druhej strany hranice sa nevytvárala dostatočná sieť regionálnych centier. To znamená, že sídelný systém štátov oddelených hranicou na seba nenadväzuje. Zároveň, aj na privrátenej strane hranice je väčšia pravdepodobnosť, že tu nebude vytvorená dostatočná sieť regionálnych centier s adekvátnou veľkostnou štruktúrou v porovnaní napr. s vnútroštátnymi regiónmi.

Priestorovú periférnosť prihraničných regiónov ale nemožno v žiadnom prípade stotožňovať s ekonomickou a sociálnou periférnosťou vtedy, ak z oboch strán hranice sú v priamom kontakte lokalizované centrá regionálneho významu (napr. Holíč – Hodonín), alebo do vzdialenosti možného denného pohybu (cca 80 km) sú lokalizované centrá nadregionálneho významu. (napr. Bratislava – Wien). V týchto prípadoch je vytvorený dostatočný potenciál k formovaniu

intenzívnych medzisídelných väzieb priaznivo vplývajúcich na rozvoj pohraničia. Konkrétne pri Bratislave, jej priestorovo periférna (excentrická) poloha v rámci Slovenska nie je žiadnou brzdou jej rozvoja. Ten je výrazne ovplyvňovaný hlavne výbornou politicko-ekonomickou pozíciou v rámci stredoeurópskeho priestoru, kde trojuholník Wien – Bratislava – Győr možno považovať za jeden z jeho jadrových priestorov. Ani zatvorenie hranice s Rakúskom nemohlo zlikvidovať polohový potenciál Bratislavy a posunúť ju smerom k periférnym regiónom. Jej vývoj v období socializmu však bezpochyby zaostával za možným vývojom v prípade, keby táto hranica bola otvorená.

Aké sú ale rozdiely v potenciáli rozvoja susediacich prihraničných regiónov a (vnútroštátnych) regiónov oddelených prirodzenou bariérou? V prvom rade si treba uvedomiť, že štátna hranica znamená, že v susedných prihraničných regiónoch existuje rozdielna legislatíva, právny, sociálny a ekonomický (príp. politický) systém, teda úplne iné pravidlá, resp. normy. Stupeň bariérovosti oddeľujúcej hranice ale môže mať veľmi široké rozpätie – od relatívne vysokej otvorenosti až po úplnú uzavretosť (napr. železná opona v období socializmu). Naopak, ak v priestore existuje prirodzená prekážka (pohorie, väčší vodný tok), stupeň bariérovosti býva vysoký, prekročenie bariéry komplikovanejšie a tejto situácii sa prispôsobuje aj prirodzené usporiadanie priestoru a rozmiestnenie sídel. Takýto stav väčšinou býva dlhodobý a bariéra zostáva prekážkou rozvoja vo väčších časových intenciách. Naopak, ak je bariérou len hranica, dynamika zmien môže byť veľmi veľká a takmer okamžitá. Nehovoriac o náhlom otvorení hranice a uvoľnení colného režimu, impulzom môžu byť aj ďaleko menšie podnety (zníženie daní v jednom štáte a pod.), na ktoré dokáže obyvateľstvo v pohraničí okamžite reagovať a ope-

Tabuľka 1. Prihraničné vs. priestorovo periférne regióny (komparácia teoretických predpokladov rozvoja)

Ukazovatele (indikátory) v oddelených regiónoch	Typ regiónov	
	Prihraničné regióny	Priestorovo periférne regióny (v blízkosti prirodzenej bariéry)
Legislatíva; spoločensko- ekonomické komponenty prostredia	rozdielne	podobné
Stupeň bariérovosti	nízky / vysoký (podľa priepustnosti a charakteru štátnej hranice)	pomerne vysoký
Potenciál dynamiky zmien väzieb	vysoký	nízky

Zdroj: autor.

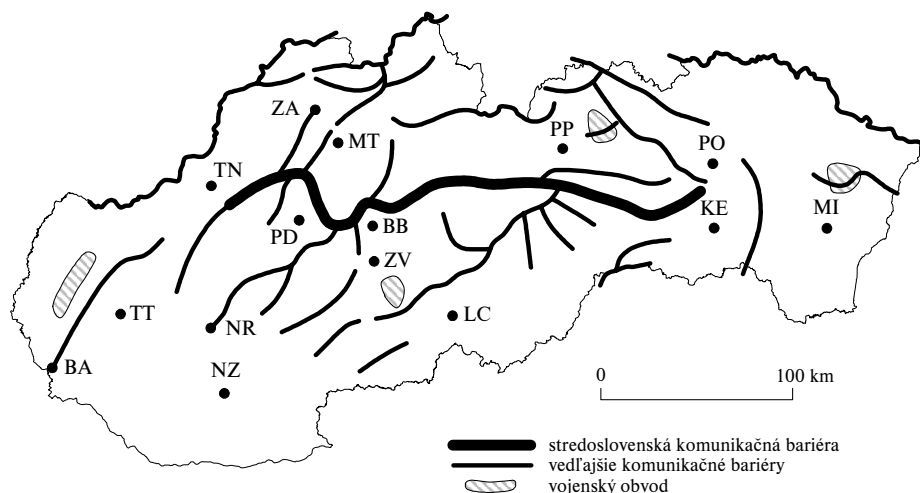
ratívne využívať možnosti a výhody poskytované prostredím z druhej strany hranice. Rozdiely v potenciáli a v predpokladoch rozvoja susedných prihraničných regiónov oddelených štátnou hranicou, resp. priestorovo periférnych regiónov oddelených prirodzenou bariérou sú schematicky znázornené v tabuľke 1.

2. Identifikácia a kategorizácia periférnych regiónov Slovenska

Skôr ako sa dostaneme priamo k periférnym regiónom, priblížime si stručne v makropohľade regionálnu štruktúru Slovenska. Tá je ovplyvnená predĺženým tvarom krajiny v smere západ-východ. Územie takéhoto tvaru má zvýšené nároky na dopravu v smere dĺžky. Týmto faktom sa argumentovalo už v požiadavkách na vedenie južných hraníc Slovenska a tým sa novému štátu mierovou zmluvou v Trianone v roku 1920 podarilo zabezpečiť prevažnú časť Lučenecko-košickej zníženiny s úsekmi železnice a cesty z Lučenca do Rožňavy [Lukniš 1985: 138]. Dovoľilo to neskôr predĺžiť železničný a cestný ťah z Rožňavy smerom ku Košiciam.

Na základe prírodných potenciálov rozdelil Lukniš územie Slovenska na štyri prirodzené regióny: západoslovenský a východoslovenský centralizačný región, severoslovenský a juhoslovenský koridorový región [Lukniš 1985: 140–141]. Centralizačné regióny predstavujú dva samostatné jadrové priestory, v ktorých sa postupne sformovali dve metropolitné mestá: Bratislava a Košice. Koridorové regióny prepájajú oba jadrové priestory, pričom sú od seba oddelené výraznou (stredoslovenskou komunikačnou) horskou bariérou (mapa 1).

Mapa 1. Bariéry dopravnej siete Slovenska

Zdroj: Lukniš 1985: 140; upravené.

Ekonomický vývoj aj súčasná ekonomická úroveň severoslovenského a juhoslovenského regiónu je diametrálne rozdielna. Ešte výraznejšiu diferenciu získame porovnaním severoslovenského koridorového regiónu s južnou časťou juhoslovenského koridorového regiónu (Ipeľsko-slanský subregión). V južnej časti nebolo doteraz zrealizované adekvátne prepojenie dolinou Ipľa (z Nových Zámkov cez Šahy do Lučenca). A to aj napriek tomu, že spojenie Bratislavy a Košíc je juhom kratšie (cca 400 km oproti 460 km severným ťahom). Zároveň tu treba prekonať aj oveľa menšie prevýšenie (sedlo Soroška je o cca 450 m nižšie položené ako Štrbský prah). Čiastočne sa na nedostatočnej komunikačnej infraštruktúre a následnom zaostávaní juhu (a to už za Československa) mohla podieľať skutočnosť, že toto územie je osídlené maďarskou národnostnou menšinou [Halás 2005a: 259–260]. Je to veľmi citlivá a problematická téma a treba povedať, že tento fakt doteraz nebol v historicko-geografickej ani v socio-geografickej literatúre výraznejšie pertraktovaný.

Zaujímavé je, že snaha o budovanie južného ťahu nebola ani počas štyridsiatich rokov obdobia socializmu. Práve v tomto období mala silná nivelizačná politika štátu ako jednu z dominantných úloh minimalizovať všetky vznikajúce disparity. V súčasnosti sa ukazuje, že to bolo skôr umelé, a smerovalo viac k potláčaniu vertikálnych (medzi sociálnymi vrstvami obyvateľstva) než horizontálnych (medzi regiónmi) rozdielov. Navyše, ekonomicky slabšie regióny boli stimulované viac finančným prerozdeľovaním, ako podporou sofistikovanejších ekonomických aktivít a skvalitňovaním nevyhovujúcej komunikačnej infraštruktúry. Výsledkom je, že v pätnásťročnom transformačnom období sa regionálne disparity radikálne prehĺbili, a práve Juhoslovenská kotlina (spolu s niektorými časťami východného Slovenska) sa stáva výraznou periferiou.

Okrem (už spomínanej) dominantnej stredoslovenskej komunikačnej bariéry môžeme k dopravným prekážkam ako potenciálnym generátorom periférnosti zaradiť hlavne hrebene pohorí (mapa 1), sila ich bariérového pôsobenia je ale v porovnaní so stredoslovenskou komunikačnou bariérou rádovo nižšia. Takisto determinujú priestorovú diferenciáciu dopravnej siete, prevažne však na regionálnej a lokálnej úrovni. Čiastočne však môžu vplývať aj na rozloženie hlavných ťahov, napr. Biele Karpaty (spolu s pôsobením slovensko-českej hranice) a prilahlá dopravná línia stredného Považia; Slovenské Rudohorie a oddelenie Pohronského a Ipeľsko-slanského regiónu a pod.

2.1 Metodológia identifikácie a kategorizácie periférnych regiónov

Pre detailnú identifikáciu a kategorizáciu periférnych regiónov bolo nutné zvoliť pomerne sofistikovanú metódu (opierajúcu sa o široké spektrum dát), ktorú pokladáme za nutné vysvetliť v samostatnej podkapitole. Ukazovatele, s ktorými sme pracovali, sme rozdelili do štyroch základných skupín: *ľudské zdroje, ekonomický potenciál, osobná vybavenosť a dostupnosť centier*. V každej skupine boli po-

užité tri, príp. štyri ukazovatele, pričom všetky operácie boli robené na úrovni obcí. Väčšina dát bola zo „Sčítania obyvateľstva, domov a bytov 2001“, s výnimkou nezamestnanosti (bol použitý aktuálny údaj z decembra 2007) a dostupnosti centier. Pri dostupnosti sme pracovali s údajmi o najkratšej vzdialenosti obcí do príslušných centier určených s presnosťou na 0,5 km.

Ukazovatele v jednotlivých skupinách boli brané ako vzájomne rovnocenné. Rovnocennosť v skupine sme zabezpečili tým, že dáta boli štandardizované podľa vzťahu $x' = \frac{x - \tilde{x}}{Q}$, kde x je pôvodná hodnota ukazovateľa v obci, x' štandar-

dizovaná hodnota ukazovateľa v obci, $\tilde{x}$ medián a Q je interkvartilové rozpätie ukazovateľa (rozdiel medzi hodnotou dolného a horného kvartilu). K štandardizácii sme použili kvartilové charakteristiky, pretože pri prípadnom zošíknení štatistického rozdelenia ukazovateľa sa môže líšiť hodnota aritmetického priemeru a mediánu (v skutočnosti boli rozdiely medzi aritmetickým priemerom a mediánom pri všetkých ukazovateľoch minimálne) a kvartilové charakteristiky zároveň nie sú citlivé voči extrémnym a odľahlým hodnotám. Medián každého ukazovateľa je po štandardizácii nula a interkvartilové rozpätie jedna. Ukazovatele s negatívnym vzťahom k periférnosti (napr. podnikateľská aktivita, zamestnanosť v progresívnych službách) boli ešte prenasobené hodnotou mínus jedna. Pri každej obci sme v konkrétnej skupine týmto spôsobom dostali tri alebo štyri údaje (podľa počtu ukazovateľov v skupine), ktorých súčet (štandardizované hodnoty je možné sčítavať) nám určil stupeň periférnosti pre konkrétnu skupinu ukazovateľov. Súhrnný ukazovateľ za každú skupinu bol ešte raz štandardizovaný (rovnakým spôsobom ako ukazovatele v skupine), aby bolo u obcí možné porovnávať výsledné hodnoty jednotlivých skupín.

S akými dátami sme pracovali? Skupina *ľudské zdroje* vychádzala z demografických ukazovateľov a zohľadňovala vzdelanosť i vekovú štruktúru obyvateľstva, a takisto migračné pohyby. Pri vzdelanostnej štruktúre bol použitý ukazovateľ vychádzajúci z toho, koľko rokov priemerne strávil obyvateľ obce starší ako 16 rokov v školskom vzdelávacom procese (tzv. schoolyears – tento ukazovateľ sa nesústreďuje len na jeden z pólov vzdelanostnej štruktúry, teda najmenej a najviac vzdelané obyvateľstvo, ale hodnotí vzdelanostnú štruktúru obyvateľstva komplexne). Pre vekovú štruktúru bol použitý tzv. index demoeconomického zaťaženia (I_{dez}), ktorý je vyjadrením pomeru počtu obyvateľov v predproduktívnom (O_{0-14}) a postproduktívnom (O_{65+}) veku k obyvateľstvu v produktívnom ve-

ku (O_{15-64}). Určujeme ho vzťahom $I_{dez} = 100 \cdot \frac{(O_{0-14}) + (O_{65+})}{O_{15-64}}$.

Pri migračných pohyboch sme brali do úvahy migračné saldo (v relatívnych hodnotách – t. j. v prepočte na jedného obyvateľa obce).

Skupina *ekonomický potenciál* pracovala s údajmi o miere nezamestnanosti, miere podnikateľskej aktivity (podiel podnikateľov z ekonomicky aktívneho obyvateľstva) a s podielom zamestnanosti v tzv. progresívnych službách. Ukazo-

vateľ zamestnanosti v službách (teda v terciárnej a kvartérnej sfére) nám indikuje ekonomický potenciál regiónu. My sme pri výpočtoch použili len progresívne služby, oblasť služieb sme zúžili o obyvateľstvo zamestnané vo verejnej správe, zdravotníctve a sociálnej starostlivosti, teda o odvetvia, ktoré nie vždy indikujú ekonomický potenciál v pozitívnom zmysle.

Skupina *osobná vybavenosť* mala štyri ukazovatele a bola vyjadrením podielu obyvateľstva vybaveného osobným automobilom, mobilným telefónom a obyvateľstva žijúceho v domácnostiach vybavených automatickou práčkou a osobným počítačom. Pri týchto štyroch kategóriách osobnej vybavenosti sa vybrané ukazovatele (z tých, ktoré boli dostupné) javili ako najviac reprezentatívne, je v nich zastúpený nižší stupeň vybavenosti (automatická práčka, automobil) aj vyšší stupeň vybavenosti (mobilný telefón, počítač).

V skupine *dostupnosť centier* boli rovnako štyri ukazovatele: vzdialenosť od najbližšieho mesta s viac ako 20 tisíc obyvateľmi v rámci SR, vzdialenosť od najbližšieho mesta s viac ako 20 tisíc obyvateľmi (mohlo byť aj za hranicou), vzdialenosť od vlastného krajského mesta a vzdialenosť od najbližšieho krajského mesta. 20-tisícové mestá a krajské mestá boli vybrané preto, lebo dostupnosti do týchto skupín miest pri komplexnom hodnotení dostupnosti najviac korelovali s (pozitívnymi) sociálnymi a ekonomickými ukazovateľmi [Hurbánek 2006: 70–73]. Pri 20-tisícových mestách sme brali dva údaje preto, aby sme dali bariérovému pôsobeniu hranice polovičnú váhu, nezohralo to však veľkú úlohu. U viac ako 99,2 % obcí boli oba údaje zhodné. Výnimku sme urobili pri ukrajinskej hranici, kde sme z dôvodu jej uzavretosti ukrajinské mestá nebrali do úvahy. Pri krajských mestách sme brali dvojicu ukazovateľov preto, aby bola polovičným podielom (vlastné krajské mesto) zohľadnená administratívna funkcia.

V každej skupine sme za periférnu obec označili tú, ktorá sa nachádzala medzi pätinou obcí s najvyššími (t. j. najhoršími) hodnotami – teda v spodnom kvintile. Vznikli nám štyri skupiny periférnych obcí, ktoré sme vyniesli do mapy. Skupiny periférnosti sa vo veľkej miere v obciach (logicky) prekrývali a netvorili vždy súvislé regióny, preto bolo nutné pristúpiť k finálnemu kroku – kategorizácii a regionalizácii.

Obce, ktoré spadli do spodného kvintilu v troch alebo všetkých štyroch skupinách, vytvorili samostatnú skupinu označenú ako kumulovaná periférnosť. Tam boli zaradené ešte tie obce, ktoré boli v dvoch skupinách v spodnom kvintile, a aspoň v jednej skupine v spodnom kvartile. Ostatné obce nachádzajúce sa dvakrát v spodnom kvintile boli zaradené do skupiny, kde mali vyšší stupeň periférnosti. Tak vznikli štyri rôzne skupiny periférnosti a jedna samostatná skupina – kumulovaná periférnosť. Každá obec je tým jednoznačne definovaná – buď nie je periférna alebo patrí do práve jednej z uvedených piatich skupín.

Výsledná regionalizácia potom prebiehala nasledovne: samostatný región mohol vzniknúť len v tom prípade, ak pozostával zo spojitého celku aspoň piatich obcí. Ak sa jedna až štyri obce tvoriace súvislý celok ocitli v priestorovom obklúčení (vnútri) obcí inej skupiny – boli zaradené do tejto skupiny. Ak niektorá

obec (obce) bránila dodefinovaniu regiónu v skupine (ale neboli vnútri tejto skupiny), mohli byť dodefinované do tejto skupiny len v prípade, že patrili pri skupine daných ukazovateľov do spodného kvartilu (pri kumulovanej periférnosti v prípade, že aspoň v dvoch skupinách patrili do spodného kvintilu). V opačnom prípade nemohol byť región dodefinovaný a zoskupenie štyroch a menej obcí nebolo považované za periférny región. Takto zvolené kritériá boli postačujúce pre regionalizáciu a pomocou nich bola zostavená mapa periférnych regiónov Slovenska.

2.2 Priestorové rozloženie periférnych regiónov Slovenska

Pri hodnotení priestorového rozloženia periférnych regiónov sa budeme najprv venovať regiónom, v ktorých je situácia najhoršia, t. j. tým, ktoré sa ocitli v kategórii kumulovaná periférnosť. Pri generalizovanom pohľade ich lokalizácia zodpovedá polohe zaostávajúcich regiónov, ktoré poznáme z hodnotení regionálnych disparít na úrovni okresov (príp. iných regiónov) pomocou rôznych kritérií [Faltán, Pašiak 2004; Hornák 2005; Gajdoš, Pašiak 2006; Korec 2005].

Náš pohľad je ale viac detailnejší a na jeho základe môžeme periférne regióny Slovenska (skupinu kumulovaná periférnosť) rozdeliť do troch základných kategórií (mapa 2):

1. Plošne veľké územia periférnych regiónov južnej časti stredného Slovenska.
2. Vnútorne periférie menšej rozlohy.
3. Prihraničné periférie východného Slovenska.

(ad 1)

Plošne veľké územia periférnych regiónov južnej časti stredného Slovenska zasahujú na západe do východnej časti Podunajskej nížiny a na východe siahajú takmer až ku Košickej kotline, pričom postupujúc smerom na východ sa horná hranica týchto regiónov posúva smerom viac k severu. Napriek tomu, že ide o rozlohou veľké územie, nie je úplne kompaktné (spojité), teda nemožno ho označiť za jednu veľkú perifériu. Vidíme to hlavne pri detailnejšom pohľade na lokálnu úroveň periférnosti, kde sa jasne ukazuje interakčné pôsobenie regionálnych centier. Najväčšie je v strednej časti, kde je periférnosť úplne prerušená pôsobením (v okolí) najvýznamnejšieho centra Juhoslovenskej kotliny Lučenca a čiastočne aj pôsobením (v okolí) Rimavskej Soboty. Tým je toto periférne územie rozdelené na dve časti – západnú a východnú.

Západná časť je rozlohou o niečo menšia, je v nej obsiahnutý celý východ Podunajskej nížiny (okrem Levíc a okolia) a ďalšie dve časti – Hontianska a Novohradská. Tieto tri subregióny sú prerušené vplyvom (pôsobením) Šiah a Veľkého Krtíša, v ktorých zázemí je znížená úroveň periférnosti (len zlé ukazovatele v skupine dostupnosť centier).

Východnú časť možno zjednodušene označiť ako Gemerskú – v tomto priestore zaznamenávame úplne najvyšší stupeň periférnosti a najhoršie hodnoty všetkých skupín ukazovateľov. Jej hranica je posunutá výrazne na sever a zasahuje až do južných území Spiša, príp. Liptova. Hodnoty sú zmiernené len v okolí Rožňavy (len zlé ukazovatele v skupine dostupnosť centier). Členitosť hranice je pomerne vysoká, a je (tak ako pri väčšine ostatných regiónov) daná rozložením (blízkosťou) centier a dopravných línií, rovnako ako rozložením komunikačných bariér. Paradoxom je, že z prírodného hľadiska ide o jedno z najcennejších území Slovenska (napr. Slovenský raj a Slovenský kras), zároveň však aj o územie s kumulujúcimi sa negatívnymi faktormi, nevyhovujúcou dopravnou infraštruktúrou a nepriaznivými demografickými, sociálnymi aj ekonomickými ukazovateľmi.

(ad 2)

Vnútorne periférie menšej rozlohy sa nachádzajú vo vnútroštátnom priestore, spravidla mimo hlavných dopravných ťahov, so zlou dostupnosťou do miest, na konci ciest (ľudovo povedané „tam, kde sa otáčajú autobusy“) a na úpätí pohorí. Na území Slovenska sme podľa zvolených kritérií takéto regióny identifikovali tri.

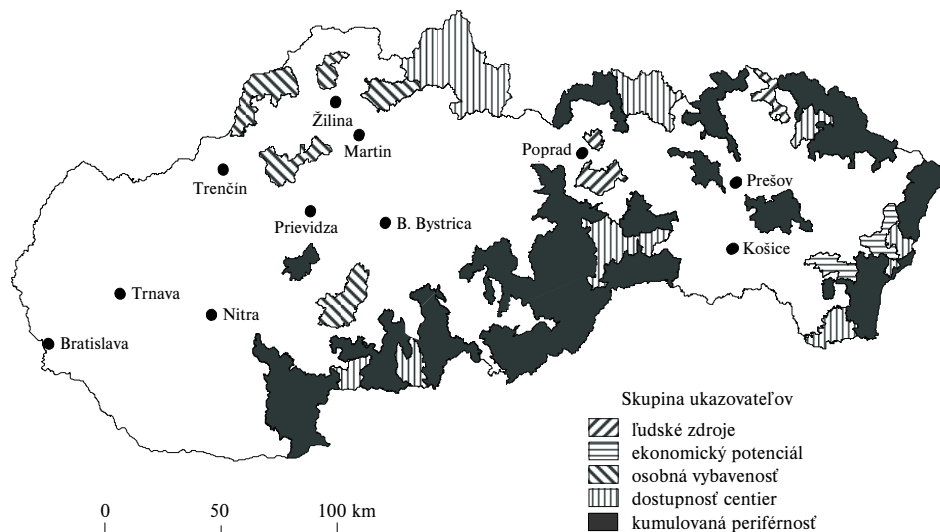
Západná časť Žiarskej kotliny na úpätí Vtáčnika je rozlohou veľmi malou perifériou (len päť obcí), údaje o periférnosti nemali extrémne hodnoty a pohybovali sa na hranici kritérií pre zaradenie k perifériám. Územie západného Šariša (západoseverozápadne od Prešova) sa nachádza mimo dopravných línií, medzi ťahmi Prešov – Stará Ľubovňa a Prešov – Poprad. Tento región je v členitom teréne a navyše bol pred pár rokmi postihnutý veľkými povodňami (Jarovnice). Treťou vnútornou perifériou je región západne od spojnice dvoch východoslovenských metropol v trojuholníku Košice – Prešov – Vranov n/T (príp. vzdialenejšie Michalovce). Je prekvapivo blízko Košíc a Prešova, ale nachádza sa v členitom území Slanských vrchov a má na obe mestá, a dokonca aj na cestu ktorá ich spája, zlý dopravný prístup.

(ad 3)

Prihraničné periférie boli podľa zvolených kritérií identifikované len na území východného Slovenska, na hranici s Ukrajinou a Poľskom. (Pozn.: juh východného Slovenska – teda hranica s Maďarskom – nevykazuje vysokú periférnosť, ide o územie Košickej kotliny a Východoslovenskej nížiny, s viac rovinným terénom a hustejšie pokryté regionálnymi centrami a dopravnou sieťou).

Na ukrajinskej hranici je takmer celé prihraničné územie periférne, nižšie hodnoty sú len v jeho strednom úseku. Omnoho vyššie hodnoty (čo nie je vidieť z mapy) však dosahuje severná časť pohraničia s Ukrajinou. Na Poľskej hranici sú tri oddelené periférne regióny, stupeň periférnosti medzi nimi je zmiernený interakčným pôsobením väčších miest a dopravným prepojením spájajúcim toto územie s Poľskom. Najviac znižuje negatívne čísla Bardejov (v tomto výreze ešte

Mapa 2. Periférne regióny na území Slovenska

Zdroj: vlastná syntéza dát.

Svidník a Stropkov), smerom na východ potom mestá (ich prepojenie) Snina, Humenné, Vranov n/T a smerom na západ Stará Ľubovňa a región Pienin. Ten na slovenské pomery pomerne dobre využíva prírodný potenciál k rozvoju a komercializácii cestovného ruchu.

Najvyššie hodnoty periférnosti na hranici s Poľskom sú v okolí Medzilaboriec a v prihraničnom páse smerom na severozápad od Medzilaboriec. Ide o členité územie Laboreckej vrchoviny s nízkou hustotou ciest, bez železničných tratí a v tejto oblasti je aj najdlhší úsek (z celého pohraničia Slovenska) bez colného priechodu. Na to sa potom viaže zvýšená a selektívna emigrácia a zlá demografická štruktúra obyvateľstva. V tejto oblasti je hlavný hrebeň pohoria zároveň hraničnou líniou. V ostatných dvoch prihraničných perifériách (s nižším stupňom periférnosti) vstupuje hrebeň priamo do vnútorného územia Slovenska (Čergov a Spišská Magura), čím sa stávajú niektoré ich časti pomerne izolované (napr. Zamagurie).

Regióny s kumulovanou periférnosťou sú na území Slovenska zastúpené najviac. Je to spôsobené tým, že jednotlivé negatívne faktory, a tým aj jednotlivé ukazovatele či skupiny ukazovateľov, sa navzájom podmieňujú. Pri skupine *ľudský potenciál* vyšli samostatne nepriaznivé hodnoty v regiónoch, kde je vyššia koncentrácia rómskeho obyvateľstva (oblasti na Spiši a pás severozápadne od Bardejova). Skupina *ekonomický potenciál* vyšla samostatne ako zhoršená v strednej časti pohraničia s Ukrajinou, skupina *osobná vybavenosť* v oblasti Štiavnických

vrchov, vybraných vidieckych častiach Kysúc a na úpätí pohorí pozdĺž stredného Považia. Vo všetkých prípadoch ide o hornaté územie a odľahlé regióny, v prípade prilahlých pohorí stredného Považia to sú hlavne časti, ktoré sú od tohto líniového dopravne-centrálneho regiónu s odotropným tvarom dopravnej siete¹ najviac vzdialené. Konkrétne ide o časti vzdialené od úseku Dubnica n/V – Bytča. Vo všeobecnosti ale platí, že pri všetkých týchto troch skupinách ukazovateľov (a čiastočne aj pri *dostupnosti centier*) zaznamenávame úplne najhoršie hodnoty práve v regiónoch, kde je periférnosť kumulovaná.

Skupina *dostupnosť centier* pracovala na rozdiel od ostatných skupín s dátami trochu iného charakteru, preto je jej rozloženie na území Slovenska v porovnaní s nimi trochu špecifické. Vyskytuje sa hlavne v územiach s vyšším stupňom periférnosti, v okolí menších až stredne veľkých miest (10–20 tisíc obyv.), ktoré sa nachádzajú z hľadiska makropohľadu v málo vyspelých oblastiach, ale dokážu vytvárať aspoň čiastočne isté ekonomické aktivity, ktorými je na mikroúrovni periférnosť mierne znižovaná. Medzi takéto územia patria napr. mestá Rožňava, Stará Ľubovňa, Stropkov, Veľký Krtíš a Šahy so svojim zázemím. V jednom prípade vyšla skupina ukazovateľov dostupnosť samostatne ako podhodnotená v regióne s väčšou rozlohou, a to na území Oravy. Pokúsili sme sa otestovať skutočnosť, či to mohol ovplyvniť fakt, že Dolný Kubín ako prirodzené centrum Oravy má počet obyvateľov tesne pod 20-tisícovou hranicou, ktorú sme brali ako signifikantnú. Pri verzii, že sme Dolný Kubín považovali za 20-tisícové mesto ale neprišlo k veľkým zmenám vo výsledkoch, len región so zlou dopravnou dostupnosťou v oblasti Oravy sa zmenšil o päť obcí. Preto možno konštatovať, že oravské obce majú naozaj zlú dopravnú dostupnosť do regionálnych centier a zlé dopravné prepojenie s ostatným územím Slovenska (kritické je prepojenie na Kysuce, ale aj napojenie na hlavný ťah Žilina – Poprad sa v úseku severne od Dolného Kubína obmedzuje na jedinú cestu).

Samostatnou časťou vo výskume periférií Slovenska je problematika Rómov. Vyšší podiel rómskeho obyvateľstva nemôže byť sám o sebe považovaný za potenciálny znak periférnosti územia, preto ani nebol zaradený medzi hodnotiace ukazovatele. Rómske obyvateľstvo má ale v porovnaní s väčšinovou populáciou iné charakteristiky – kultúrne odlišnosti, rozdielne návyky, životné hodnoty, temperament a pod. V oblastiach jeho koncentrácie ale zároveň zaznamenávame zhoršené sociálne a ekonomické ukazovatele, a to hlavne v prípadoch, keď je toto obyvateľstvo izolované v rómskych osadách mimo obce (napr. v Jarovniciach, Kecerovciach, Letanovciach, Vtáčkovciach). Je to často dané históriou vzťahov. Ako príklad môžeme uviesť dve susedné obce na Spiši – Spišské Tomášovce a Letanovce. V Spišských Tomášovciach bol za prvej republiky starosta podporujúci Rómov a rómsku kultúru a zapojil ich do života obce. Medziľudské vzťahy tu dlhodobo získavali úplne inú kvalitu. V Letanovciach Rómov v polovici 20. rokov 19. storo-

¹ *Odotropný tvar dopravnej siete* znamená, že v regióne je dominantný jeden hlavný dopravný ťah s koncentráciou viacerých druhov dopravy (cesty, železnica, rieka) a na tento ťah sa kolmo napájajú len komunikácie výrazne menšieho významu

čia vyhnali z obce, čím sa dostali do izolácie. Odvtedy žijú v separovanej osade 2 km od obce vo veľmi zlých hygienických a ekonomických podmienkach.

Z necelých 2900 obcí na území Slovenska sme zaznamenali kumulovanú periférnosť v 626 obciach (21,7 %), v týchto obciach ale žije podľa oficiálnych údajov len 7,6 % z celkového počtu obyvateľov Slovenska (5,38 milióna). Zo 626 periférnych obcí má 11 štatút mesta – Čierna n/T, Dobšiná, Filakovo, Jelšava, Medzilaborce, Revúca, Spišská Stará Ves, Štúrovo, Tornaľa, Veľké Kapušany a Želiezovce. Dve z týchto miest sú okresnými mestami – Medzilaborce a Revúca. Revúca je zároveň okresom, kde sú všetky mestá (ešte Jelšava a Tornaľa) periférnymi. V okrese Medzilaborce už okrem okresného mesta žiadne mesto nie je, všetky obce tu však spadajú do kategórie kumulovanej periférnosti. Úplne najhoršie ukazovatele sme z miest zaznamenali v Jelšave, Tornali, Dobšinej a Čiernej nad Tisou (v poradí).

V našom výskume sme išli len na úroveň obcí, ale za Bratislavu a Košice máme všetky sledované dáta aj za mestské časti. Bolo by tu teda možné vyhodnocovať aj intraurbánnu periférnosť (nebolo to ale cieľom príspevku). V mestských častiach Bratislavy žiadne zhoršené údaje neboli zaznamenané, v Košiciach dosahovala extrémne nepriaznivých hodnôt mestská časť Luník IX a čiastočne aj mestské časti Džungľa a Krásna.

Periférnym územím v Slovenskej republike nie je celý západ a väčšina severnej časti stredného Slovenska. Z ostatných oblastí možno považovať za neperiférne len hustejšie zaľudnené kotliny a územia pozdĺž významnejších dopravných ťahov. Evidentná je aj niekoľkokrát proklamovaná línia, ktorá rozdeľuje Slovensko na „bohatý severozápad“ a „chudobný juhovýchod“, ktorá vo veľmi generalizovanej podobe kopíruje vzdušné spojenie Levíc s Popradom.

Záver

Periférnosť je dôležitý sociálny, ekonomický a priestorový fenomén, ktorý môžeme sledovať na rôznych hierarchických úrovniach. Pri výskume periférnych regiónov na Slovensku sme preto zvolili metódu, ktorá nám identifikuje periférnosť zároveň na regionálnej aj lokálnej úrovni. Pri (makro)regionálnom pohľade je evidentná polarizácia severozápad–juhovýchod a potvrdili sa výsledky doterajších výskumov regionálnych disparít. Úplne najhoršie ukazovatele vykazuje juh stredného Slovenska v priestore okresov Revúca, Rimavská Sobota (hlavne južná časť) a Rožňava (západná časť), a v o niečo menšej podobe aj sever východného Slovenska – okresy Medzilaborce, Snina (západná časť), Stropkov (severná časť) a Svidník (severná časť). Jednou z hlavných príčin zlej sociálnej a ekonomickej situácie v priestorovo väčších regiónoch je značne poddimenzovaná dopravná infraštruktúra, ktorej dobudovanie by sa spolu s ostatnými vstupmi mohlo stať hlavným impulzom rozvoja.

Na lokálnej úrovni sú faktory periférnosti trocha rozdielne, na jednej strane kopírujú regionálnu úroveň periférnosti, ale zároveň sú zmierňované prítomnos-

ťou a dostupnosťou regionálnych centier, ktorá je jedným z hlavných determinujúcich faktorov vo vývoji obcí v rámci konkrétneho regiónu. Možné riešenia situácie sú oveľa viac závislé od lokálnych lídrov a od ich aktívneho prístupu. Títo môžu byť buď z verejného sektora (zástupcovia samosprávy) aj zo súkromného sektora (zástupcovia podnikateľov) a vývoj obcí môže byť výrazne podporený ich schopnosťou vytvárať nové ekonomické aktivity, prípadne schopnosťou zháňať finančné prostriedky na rozvojové aktivity zo štátnych a európskych fondov.

Napriek tomu, že môžeme rozlišovať niekoľko rozdielnych foriem periférnosti, tak všetky sa v značnej miere prekrývajú. Je to dôsledok tzv. kruhovej kumulatívnej kauzácie negatívnych faktorov, kedy sa jednotlivé negatíva na seba nabaľujú, vzájomne sa podmieňujú takým spôsobom, že sú uzavreté do jedného kruhu, z ktorého je ťažké vystúpiť. Regióny, ktoré majú nepriaznivú demografickú štruktúru, majú zároveň zhoršené sociálne a ekonomické ukazovatele, čo následne spôsobuje (selektívnu) emigráciu a ďalšie zhoršovanie demografickej štruktúry, atď. Preto je regiónov, ktoré by samostatne vykazovali zhoršené len niektoré skupiny ukazovateľov periférnosti, menej a na území Slovenska sa vyskytujú len mozaikovo, prípadne v priestorovo menších zoskupeniach.

Polarizácia a rozloženie priestoru v zmysle centrum-periféria a vytvorenie menej úspešných alebo periférnych regiónov je skutočnosťou, ktorá vychádza z rozdielnych prírodných a sociálnych podmienok. Kvalita života niekedy nie je merateľná len ukazovateľmi a periférnosť je (a vždy bude) relatívny pojem. Život v týchto regiónoch môže mať svoje pozitíva a v istom zmysle môže byť takisto atraktívny pre určité skupiny obyvateľstva (život mimo preľudnených oblastí a mimo civilizácie, bez stresu, extrémneho pracovného zaťaženia a ostatných negatív, ktoré centrálné oblasti generujú). Hľadanie alternatív a možností uplatnenia pre tieto skupiny môže byť jedným z faktorov neprehľbovania rozdielov, príp. jedným z impulzov primeraného rozvoja periférií.

MARIÁN HALÁS se narodil v roce 1973 ve Skalici (Slovensko). Pracuje na Katedře geografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Dlouhodobě se zabývá prostorovými interakcemi a prostorovým uspořádáním společnosti. Je autorem více než čtyřiceti domácích i zahraničních odborných studií. Výsledky výzkumu přeshraničních interakcí v česko-slovenském pohraničí publikoval v samostatné monografii *Cezhraničné väzby, cezhraničná spolupráca* vydané Univerzitou Komenského v Bratislave. V posledním období se soustřeďuje hlavně na výzkum prostorové polarizace společnosti a problematiku periférních regionů.

Literatura

- Andreoli, Maria. 1992. „An Analysis of Different Kinds of Marginal Systems in a Developed Country: the Case of Italy.“ Pp. 24–44 in *Occasional Papers in Geography and Planning* 4. Boone, N. C.: Appalachian State University.
- Bezák, Anton. 1987. „Sociálno-priestorová štruktúra Bratislavy v kontexte faktorovej ekológie.“ *Geografický časopis* 39 (3): 272–292.
- Bezák, Anton. 1988. „Regionálne typy sociálno-priestorovej štruktúry Bratislavy.“ *Geografický časopis* 40 (4): 311–328.
- Faltan, Ľubomír, Peter Gajdoš, Ján Pašiak. 1995a. *Sociálna marginalita území Slovenska*. Bratislava: S.P.A.C.E.
- Faltan, Ľubomír, Peter Gajdoš, Ján Pašiak. 1995b. „Marginálne územia na Slovensku – história a súčasnosť.“ *Sociológia* 27 (1–2): 31–38.
- Faltan, Ľubomír, Ján Pašiak. 2004. *Regionálny rozvoj Slovenska: Východiská a súčasný stav*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Gajdoš, Peter. 1993. „Lokalizmus a regionalizmus v sociálno-priestorových súvislostiach regionálneho vývoja Slovenskej republiky.“ *Sociológia* 25 (4–5): 355–370.
- Gajdoš, Peter, Ján Pašiak. 2006. *Regionálny rozvoj Slovenska z pohľadu priestorovej sociológie*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Halás, Marián. 2005a. „Dopravný potenciál regiónov Slovenska.“ *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 110 (4): 257–270.
- Halás, Marián. 2005b. „Marginalita a prihraničné regióny.“ Pp. 202–210 in Hana Svatoňová (ed.). *Geografie XVI: Geografické aspekty středoevropského prostoru*. Brno: Masarykova univerzita.
- Hampl, Martin. 2000a. *Reality, Society and Geographical/Environmental Organization: Searching for an Integrated Order*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hampl, Martin. 2000b. „Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace.“ *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 105 (3): 241–254.
- Hampl, Martin. 2005. *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Praha: Univerzita Karlova.
- Havlíček, Tomáš, Pavel Chromý. 2001. „Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti.“ *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 106 (1): 1–11.
- Havlíček, Tomáš, Pavel Chromý, Vít Jančák, Miroslav Marada. 2005. „Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí.“ Pp. 6–24 in Marie Novotná (ed.). *Problémy periferních oblastí*. Praha: Univerzita Karlova.
- Horská, Pavla, Eduard Maur, Jiří Musil. 2002. *Zrod veľkoměsta, urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka.
- Horňák, Marcel. 2005. „Dopravné marginálne regióny na území Slovenska.“ Pp. 199–205 in *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comeniana – Geographica*, Suppl. No. 3. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Hurbánek, Pavol. 2004. „Zmeny úlohy priestorového aspektu v interpretácii pojmov periférnosť (marginalita) a vidiek.“ Pp. 102–110 in Arnošt Wahla (ed.). *Geografie a proměny poznání geografické reality*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Hurbánek, Pavol. 2006. „Exploratory Quantitative Analysis of the Relationship between Accessibility and Unemployment in Slovakia.“ Pp. 57–76 in Tomasz Komornicki, Konrad Czapiewski (eds.). *Europa XXI: Core and Peripheral Regions in Central and Eastern Europe*. Warsaw: Polish Academy of Sciences.
- Korec, Pavol. 2005. *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989–2004*. Bratislava: Geografika.

- Leimgruber, Walter. 1994. „Marginality and marginal regions: problems of definition.“ Pp. 1–18 in David Chang Chang-Yi, Jou Sue-Ching, Lu Yin-Yuh (eds.). *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*. Taipei: National Taiwan University, International Geographic Union.
- Lukniš, Michal. 1985. „Regionálne členenie Slovenskej socialistickej republiky z hľadiska jej racionálneho rozvoja.“ *Geografický časopis* 37 (2–3): 137–163.
- Matlovič, René. 2004. „Tranzitívna podoba mesta a jeho intraurbánnych štruktúr v ére postkomunistickej transformácie a globalizácie.“ *Sociológia* 36 (2): 137–158.
- Musil, Jiří. 1988. „Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení.“ *Územní plánování a urbanismus* 15 (2): 67–72.
- Ondoš, Slavomír, Pavol Korec. 2006. „Súčasný dimenzie sociálno-demografickej priestorovej štruktúry Bratislavy.“ *Sociológia* 38 (1): 49–82.
- Wallerstein, Immanuel. 1979. *The Capitalist World Economy*. Paris: Maison des Sciences de L'Homme.
- Žigrai, Florin. 1999. „Význam a možnosti štúdia časového aspektu socioekonomického transformačného procesu z pozície slovenskej geografie.“ *Acta facultatis studiorum humanitatis et naturae Universitatis Prešovensis: Folia geographica* 32 (3): 110–115.